

Предприята попытка раскрыть особенности развития большевистской прессы Украины в период с февраля 1918 г. по февраль 1919 г. Прослеживается процесс создания каждого печатного органа, появившегося в условиях подполья, рассматривается структура большевистской периодики, содержится историко-критическая оценка ее публикаций, приводятся суммарные подсчеты, характеризующие издательскую деятельность коммунистов.

Ю. Г. Писаренко (Київ)

Писемні джерела про ранній етап киево-смоленських відносин

Стаття є вступом до вивчення проблеми відносин між Києвом і Смоленськом у домонгольський час. У ній критично аналізуються перші спільні датовані згадки про Київ і Смоленськ в Устюзькому літописному зводі. Для відтворення картини початку киево-смоленських зв'язків автором залучаються й інші писемні джерела.

Проблема відносин між Києвом і Смоленськом заслуговує на увагу як одна з важливих в історії Давньої Русі. Аналіз співіснування цих міст з часу становлення руської державності й до початку монгольської навали показує, що протягом вказаного періоду вони не тільки майже не вступали у взаємні конфлікти, а навпаки — дотримувалися міцного союзу. Адаже і Київ, і Смоленськ розташовані на Дніпрі — річці, яка відіграла у житті Київської Русі роль головної економічної та стратегічної магістралі. Зрозуміло, що будь-яка конфронтація при цьому могла б призвести до порушень у використанні дніпровської артерії, однаково необхідної і Києву, і Смоленську.

Особливості географічного положення Смоленська не обмежуються його розташуванням на Дніпрі. Згідно з «Повістю временних літ» (ПВЛ) кривичі, племінним центром яких був Смоленськ, «сиділи у верхів'ї Дніпра, а також «наверх Волги, и наверх Двины»¹. За спостереженням С. М. Соловйова, «... з цього положення легко побачити важливе значення Смоленської області, що знаходилася між трьома головними частинами Русі — між районом Волги, Дніпра й Двіни, тобто між Великою, Малою та Білою Росією...»². Отже, прив'язаність до Дніпра Смоленська і Києва дозволяла останньому використовувати ключове положення свого північного партнера для поширення влади на найвіддаленіші куточки Давньоруської держави.

На який же час припадає встановлення киево-смоленських зв'язків? Гадаємо, що своєрідним орієнтиром тут можуть бути перші спільні датовані згадки про обидва міста у літописах. Вони належать до IX ст. Через те, однак, що ці замітки дійшли до нас у пізньому літописанні з його певною політичною спрямованістю, вони потребують перевірки.

Крім того, відзначимо ще один важливий момент. Нині вже не потребує доказів твердження про те, що до початку IX ст. Київ мав досить давню історію. Його виникнення окремі вчені відносять на кінець V ст.³ Що ж стосується Смоленська, то одразу необхідно зробити застереження. На території сучасного міста археологами не знайдено культурних шарів IX — початку XI ст.⁴ Водночас Смоленськ згаду-

¹ Полное собрание русских летописей.— СПб., 1846.— Т. 1.— С. 5 (далі — ПСРЛ).

² Соловьев С. М. Сочинения.— М., 1988.— Кн. 1.— С. 67.

³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 94—107; Толочко П. П. Древний Киев.— Киев, 1983.— С. 28—29; Археология Украинской ССР.— Киев, 1986.— Т. 3.— С. 252.

⁴ Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIII вв.— М., 1980.— С. 136.

ється Константином Багрянородним вже в 948—952 рр. (у подачі візантійського імператора назву міста дещо змінено—«Мілініска»⁵). Отже, можна припустити, що в той і більш ранній час Смоленськ уже існував, але був розташований десь в іншому місці. Приблизно за 10 км на захід від Смоленська вниз за течією Дніпра на його правому (й частково лівому) березі знаходиться Гньоздовський комплекс археологічних пам'яток, що дістав свою назву від с. Гньоздово Смоленської області. Він складається з двох городищ з прилеглими до них селищами та величезного курганного могильника⁶. Дослідники Гньоздова висловлювали різні точки зору щодо його ролі в історії Верхнього Подніпров'я⁷. Більшість з них вважає Гньоздово місцем початкового Смоленська⁸. Появу в цьому районі слов'янського поселення та могильника археологи відносять до часу не пізніше початку IX ст.⁹

Найдавніші літописні повідомлення про Смоленськ також датуються IX ст. У них поряд із Смоленськом згадується і Київ.

Досліджуючи ранню історію Смоленська, вчені дедалі частіше спираються на першу згадку про нього в Устюзькому літописному зводі (Архангелогородському літописці) під 863 (6371) р.¹⁰ Розповівши про прихід на Русь Рюрика з двома братами, смерть останніх «по двою летех» та розподіл Рюриком Полоцька, Ростова та Білоозера між своїми людьми, літописець повідомляє: «И беста * с ним (Рюриком.— Ю. П.) пришли из варяг 2 человека: имя единому Аскольд, имя другому Дир; ни племени княжа, ни боярска, и не даст им Рюрик ни града, ни села. Асколд же и Дир испросистася у Рюрика ко Царюграду итьти с родом своим и поидоша из Новаграда на Днепър реку и по Днепру вниз мимо Смоленск и не явистася в Смоленську, зане град велик и мног людьми, и приплыста под горы Киевския и узреста на горе град мал и вопросиста ту сущих люден: «чи исть градок сей?»¹¹. Вислухавши історію братів, що заснували Київ, Аскольд і Дір відповідають: «и мы есмь князи варяжские», и седоста в городке том княжити, и многи варяги совокуписта, и начаша владети Полянскую землю...»¹². Якщо одразу прийняти точку зору прибічників достовірності цього повідомлення, то його можна було б також вважати першою спільною датованою згадкою про Смоленськ і Київ.

Вдруге Смоленськ і Київ згадуються в Устюзькому літописному зводі (УЛЗ) за таких обставин. Вмираючи, Рюрик передав владу своєму «сроднику» Олегу і доручив йому виховання малолітнього сина

⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 272.

⁶ Ляпушин И. И. Гнездово и Смоленск // Проблемы истории феодальной России.— Л., 1971.— С. 33; Лявданский А. Н. Материалы для археологической карты Смоленской губернии // Труды Смоленских государственных музеев (отдельный оттиск).— Смоленск, 1924.— Вып. 1.— С. 4.

⁷ Ляпушкин И. И. Указ. статья.— С. 33—34; Алексеев Л. В. Указ. соч.— С. 136—146.

⁸ Алексеев Л. В. Указ. соч.— С. 136—146. Одне з останніх досліджень причин наступного «згасання» таких поселень, як «гньоздовський» Смоленськ, та виникнення поряд нових міст див.: Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— Киев, 1989.— С. 50—59.

⁹ Ляпушкин И. И. Указ. статья.— С. 37; Булкин В. А., Назаренко В. А. О нижней дате Гнездовского могильника // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР.— М., 1971.— Вып. 125.— С. 16; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 251. Наведену дату заперечують деякі автори. Див.: Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К предьстории древнерусского города // История СССР.— 1979.— № 4.— С. 104.

¹⁰ Авдусин Д. А. Гнездово и днепровский путь // Новое в археологии.— М., 1972.— С. 160; Алексеев Л. В. Указ. соч.— С. 135, 194.

* Літеру «ять» в цитатах скрізь замінено на «є» (Ред.).

¹¹ Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец).— М.; Л., 1950.— С. 20 (далі—УЛС).

¹² Там же.

Ігоря. Далі події розвивалися так: «В лета 6389 (881.— Ю. П.). Ольгово княженіе. Слыша, яко Аскольд и Дир княжита в Полянех, и поиде из Новаграда воивати, и налезоша Днепр реку, и приидоста под Смоленск, и сташа выше города и шатры иставиша многи разноличны цветы. Уведавше же смольняне, и изыдоша стареишины их к шатром и спросиша единого человека: «кто сеи прииде, царь ли или князь в велицей славе?». И изыде из шатра Ольг, имыи на руках у себя Игоря, и рече смольняном: «сен есть Игорь князь (Рюрикович) * руский». И нарекоша его смольняне государем, и вдася весь град за Игоря. И посади в нем наместники своя, а сам поиде по Днепру вниз, и приде к горам Киевским, и узреста город Киев, и возпросиша у некоего человека: «кто в сем городке княжит?». Он же сказа им: «Аскольд и Дир княжит в Киеве»¹³. При зустрічі з Аскольдом і Діром Олег, тримаючи на руках княжича Ігоря, говорить їм: «вы (неста) ** князя, ни роду княжа, мне достоит княжити, а се есть сын Рюриковичь Игорь князь»¹⁴. Олег захоплює владу в Києві¹⁵.

Чи можна довіряти наведеним з УЛЗ фрагментам? Адже цей звід пізній. Він був складений у першій чверті XVI ст.¹⁶ Очевидно, слід звернутися до джерел, використаних у літопису. Можливо, з них походять розглянуті згадки Смоленська.

Дослідниця УЛЗ К. М. Сербіна зазначала, що в першій його частині (а саме вона нас і цікавить) автор скористався текстом невідомого літописного зводу, який містив у собі так званий Початковий звід^{***}, та ПВЛ. Причому текст невідомого зводу був використаний УЛЗ тільки до 1078 (6586) р.¹⁷ К. М. Сербіна, як і О. О. Шахматов, вважала, що, незважаючи на пізні зміни, у складі УЛЗ збереглася якась повніша редакція Початкового зводу, де передавалися подробиці та відомості, відсутні в інших списках Початкового зводу, що дійшли до нас¹⁸.

Таким чином, необхідно з'ясувати, чи мають вміщені в УЛЗ розповіді про похід Аскольда і Діра на південь мимо Смоленська, а також про пізніший похід Олега та Ігоря якесь відношення до Початкового зводу й ПВЛ. Реконструйований О. О. Шахматовим Початковий літописний звід був складений у Києві близько 1095 р. і дійшов до нас у розглядуваній частині (сказання про Рюрика, Аскольда і Діра та Олега) у складі Новгородського 1 літопису молодшого ізводу¹⁹. Отже, звернемося до статей Новгородського 1 літопису молодшого ізводу^{****} та ПВЛ, відповідних зазначеним статтям УЛЗ.

1. Новгородський 1 літопис: «И по сих, братии тои (тобто, після Кия з братами.— Ю. П.), приидоста два Варяга и нарекошася князема: одному бе имя Аскольд, а другому Дир; и беста княжаша

* В УЛЗ — «Игоревичь», виправлено. Див.: УЛС.— С. 21.— Прим. 1.

¹³ УЛС.— С. 21.

** В УЛЗ — «еста», виправлено. Див.: УЛС.— С. 21.— Прим. 2.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Сербина К. Н. Устюжский летописный свод // Ист. зап.— М., 1946.— Т. 20.— С. 266—267; УЛС.— С. 3.

^{***} За О. О. Шахматовым — «Начальный летописный свод».

¹⁷ Сербина К. Н. Указ. соч.— С. 260; УЛС.— С. 3.

¹⁸ Сербина К. Н. Указ. соч.— С. 261; Шахматов А. А. О Начальном Киевском летописном своде.— М., 1897.— С. 52, 56.

¹⁹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 289, 378; Див. також: Тихомиров М. Н. Начало русской историографии // Вопр. истории.— 1960.— № 5.— С. 42. Початковий звід послужив також джерелом для ПВЛ. Див.: Шахматов А. А. Разыскания...— С. 13.

^{****} Незважаючи на те, що згідно з О. О. Шахматовим, автор невідомого зводу, що передував УЛЗ, скористався якоюсь іншою редакцією Початкового зводу, цілісного уявлення саме про цю редакцію вчений не мав. Головним джерелом знайомства з Початковим зводом О. О. Шахматов назвав Новгородський 1 літопис молодшого ізводу (Шахматов А. А. О Начальном Киевском летописном своде.— С. 56).

в Києве, и владеюща Полями...»²⁰. Вже потім, на відміну від послідовності подій за УЛЗ, тут описується боротьба Новгороду з варягами та наступне добровільне закликання Рюрика з братами²¹. Після смерті Синеуса й Трувора і прийняття влади одним Рюриком починають діяти син Рюрика Ігор та його воевода Олег: «И начаста воевати, и налезоста Днепръ реку и Смоленск град. И оттоле поидоша вниз по Днепру, и приидоша к горам киевським, и узреста город Киев...»²². У традиційній сцені обману сам Ігор, а не Олег, викриває незаконне князювання Аскольда і Діра і бере владу в свої руки²³.

2. ПВЛ. Тут також, як і в УЛЗ, після розповіді про закликання варягів та про встановлення єдиновладдя Рюрика читаємо: «И бяста у него (Рюрика.— Ю. П.) 2 мужа, не племени его, но боярина, и та испросистася ко Царюгороду с родом своим. И поидоста по Днепру, и идуче мимо, и узреста на горе градок и упрощаста, реста: «чий се градок?»²⁴. Дізнавшись про братів засновників Києва, «Асколд же и Дир остава в граде сем, и многи Варяги скуписта, и начаста владети Польскою землею. Рюрику же княжашу в Новгороде»²⁵. Коли помер Рюрик, його родич Олег успадкував його владу й прийняв опіку над малолітнім Ігорем²⁶. «...В лето 6390 (882.— Ю. П.). Поиде Олег, поим воя многи, Варяги, Чюдь, Словени, Мерю, Весь, Кривичи, и приде к Смоленску с Кривичи, и прия град, и посади мужь свой. Оттуда поиде вниз, и взя Любечь, и посади мужь свой. Придоста к горам к Киевским, и увиде Олег, яко Осколд и Дир княжита...»²⁷. Олег з малим Ігорем на руках звинувачує Аскольда і Діра, твердячи, що не вони, а він сам княжого роду, а Ігор — Рюриків син, потім вбиває попередників і захоплює Київ²⁸.

Розглянувши ці літописні цитати, можна зробити такі висновки. Що стосується походу до Смоленська Олега та Ігоря, то він з неоднаковим ступенем докладності передається в усіх трьох літописах. О. О. Шахматов вважав, що розповідь про цей похід в Архангелогородському літописці (УЛЗ) навряд чи викладається точно, але, без сумніву, походить з Початкового літописного зводу, причому, можливо, у його первинній редакції²⁹. Називаючи опис смоленського походу Олега серед найважливіших запозичень УЛЗ з невідомої редакції Початкового зводу³⁰, О. О. Шахматов у цьому контексті не згадує уривок про похід мимо Смоленська Аскольда і Діра. Бачимо, що розповідь УЛЗ про те, як Аскольд і Дір обминули Смоленськ, не має паралелей ні в тексті Початкового зводу, вміщеному в НПЛ молодшого ізводу, ні в ПВЛ. Можливо, вперше ця згадка про Смоленськ з'явилася або в невідомому зводі, що ліг в основу першої частини УЛЗ, і який, за визначенням К. М. Сербіної, об'єднував Початковий звід і ПВЛ, або в самому УЛЗ. На рахунок цього зводу або УЛЗ слід, очевидно, віднести й введення деяких «прикрас» в опис взяття Смоленська Олегом та Ігорем.

Ґрунт для домислів пізнього складача був підготовлений його давньоруськими попередниками. В XI—XII ст. в літописанні склалася тенденція, за якою початок руської державності виводився від прийшлих з Північної Європи варягів. Утвердження в Києві Аскольда і Діра штучно ставилося в залежність від появи на Русі Рюрика. Позбавляю-

²⁰ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 106 (далі — НПЛ).

²¹ Там же.

²² Там же.— С. 107.

²³ Там же.

²⁴ ПРСЛ.— Т. 1.— С. 9.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.— С. 10.

²⁸ Там же.

²⁹ Шахматов А. А. О Начальном Киевском летописном своде.— С. 53—54.

³⁰ Там же.— С. 53; Сербина К. Н. Указ. соч.— С. 261.

чи Аскольда і Діра князівського сану, літописці принижували їхню роль порівняно з наступниками Рюрика — Ігорем та Олегом. Ця традиція, що мала своє політичне коріння, остаточно закріпилася в третій редакції ПВЛ 1118 р.³¹ Саме ця концепція, як ми бачили, була використана в УЛЗ. Отже, попередньо можна сказати, що достовірність першої згадки про Смоленськ в УЛЗ — 863 р. — сумнівна, оскільки зображення походу Аскольда і Діра з півночі до Києва викликає сумніви вже у складі ПВЛ.

З'ясовуючи походження двох згадок про Смоленськ (863 і 881 рр.) в УЛЗ, слід розглянути їх у співвідношенні одна до одної, а також на фоні джерела, у складі якого вони до нас дійшли.

Описи експедиції Аскольда і Діра та смоленського походу Олега й Ігоря логічно пов'язані таким чином, що останній є антитезою першого. Аскольд і Дір — незнатні мужі Рюрика і тому з пересторогою обходять Смоленськ — «град велик и мног людьми». Їм виявився під силу лише Київ — «град мал». Але і в ньому вони утверджуються завдяки тому, що обманюють киян, назвавшись князями. Олег та Ігор — законні спадкоємці Рюрика, і, відповідно, їхній прихід викликав цікавість у смолян, які запитують: «хто сеи прииде, царь ли или князь в велицей славе?», а потім — з готовністю визнають Ігоря «государем». Отже, якщо в НПЛ (Початковому зводі) та ПВЛ Олег та Ігор протиставляються своїм попередникам у праві володіння столицею Русі — Києвом, то в УЛЗ індикатором князівської гідності показаний насамперед Смоленськ. Перебування зазначених дійових осіб літопису біля Смоленська представлене вузловим моментом у їх сходженні до загальноруської влади.

Особливе ставлення устюзького літописця до цього міста помітне й у переказі ним заповіту Ярослава Мудрого (під 1053 р.), де Вячеслава, який одержав від батька Смоленськ, названо одразу ж після Ізяслава, що успадкував Київ³², хоч це було порушенням звичайного порядку старшинності князів і уділів.

Вважаємо, що таке перебільшення ролі Смоленська в історії Київської Русі сталося під впливом подій, пов'язаних з цим містом часів Русі Московської, сучасником яких був автор УЛЗ. Ці останні відображені в Устюзькому зводі під 1513—1514 рр.³³, причому, значно повніше, ніж в інших джерелах³⁴. Після двох невдалих спроб повернути Смоленськ, захоплений Литвою 1404 р., руським військам, що за наказом великого князя Василя III застосували артилерію, нарешті вдалося примусити жителів міста здатися³⁵.

Чому таким важливим був Смоленськ для великого князя? Справа в тому, що вигідне географічне розташування міста продовжувало відігравати важливу роль і в добу пізнього середньовіччя. Найголовнішим, як і у часи Київської Русі, було те, що Смоленськ стояв на Дніпрі, який зв'язував західноруські землі з Києвом і з усією Україною. Через сусідній із Смоленськом Вітебськ, розміщений на Західній Двіні, пролягав шлях у Прибалтику. Крім того, сухопутні дороги з'єднували Смоленськ з Москвою, а з іншого боку — з Мінськом і Вільно. Оцінюю-

³¹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.— М., 1963.— С. 194, 289—299.

³² УЛС.— С. 42. Такий же порядок бачимо і в смоленському «Літопису Авраамки» кінця XV ст. (ПСРЛ.— СПб., 1889.— Т. 16.— Стб. 41), де він виявляє запозичений характер (Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв.— М.; Л., 1938.— С. 235.— Прим. 4).

³³ УЛС.— С. 103—105.

³⁴ Сербина К. Н. Устюжское летописание XVI—XVIII вв.— Л., 1985.— С. 54—55.

³⁵ УЛС.— С. 104; Поряд з цим здобуття Смоленська вважалось сучасниками цілком мирним. Досить зазначити, що відпущений Васи́лем III на волю смоленський намісник Юрій Сологуб був страчений у Литві як зрадник, який здав місто «без жодного пострілу» (Зимин А. А. Россия на пороге нового времени: Очерки политической истории России первой трети XVI в.— М., 1972.— С. 163).

чи перспективи, які відкривалися перед Російською державою з включенням до її складу цього наддніпрянського міста, О. О. Зимін писав, що «тільки володіючи Смоленськом, Росія могла сподіватися на дальше просування у Прибалтику, на успішне возз'єднання українських і білоруських земель»³⁶.

Тому перед літописцем-патріотом стояло завдання показати, що ворота Смоленська з давніх часів були відкриті тільки для справді руських государів — нащадків Рюрика. Якщо у 881 р. це був Рюриків син Ігор, то в 1514 р. — Рюрикович Василій III. Титул Ігоря «царь, государь» явно походить з традиції XVI ст., коли пошуки історичних обґрунтувань царственості московських великих князів самого Рюрика зробили потомком римських імператорів³⁷. Якраз напередодні переможного смоленського походу в тексті союзницького договору з Римською імперією Василій III вперше в історії русько-імперських відносин іменувався царем (цісарем)³⁸.

Вважаємо, що виникнення у літописця паралелей між подіями 881 р. та 1514 р. було не випадковим. Адже, підготовляючи створення централізованої руської держави, кожна з цих подій для свого часу відіграла одну й ту ж роль. Ідея спадкоємності між Київською та Московською державами поєднувалася з ідеєю династичної спадкоємності їхніх засновників. Василій III, як і його далекі попередники, бачив у складі своєї майбутньої імперії Південну Русь на чолі з Києвом. Для реалізації цього задуму, як і наприкінці IX ст., було необхідно оволодіти Смоленськом.

Автор УЛЗ, прекрасно відчуваючи подібність змісту цих взаємно далеких подій, крім того, доклав зусиль, аби надати їм схожості суто зовнішньої. Розповідь про смоленський похід Олега та Ігоря, давно відому руському літописанню, устюзький літописець доповнив деякими подробицями походу Василя III. Так, прихід смоленських старійшин до олегова шатра нагадує те, як представники міського врядування йдуть до великокнязівського шатра Василя III³⁹. У статті 1514 р. читаємо: «И сретоша великаго князя смольняне весь народ з женами и з детьми и биша челом, называюще себе государем и самодержцем всеа Русни»⁴⁰. Відповідно під 881 р. знаходимо такі рядки: «И нарекоша его смольняне государем, и вдася весь град за Игоря»⁴¹. Влаштуючи в місті нове управління, Василій III «на городе посажал на Смоленске своих наместников...»⁴². Ігор же, або від його імені Олег, також «посади в нем (у Смоленську.— Ю. П.) наместники своя...»⁴³. Термін «наместники», яким замінено тут більш звичний — «мужи», виглядає як нововведення.

Що ж стосується «смоленського епізоду» у поході Аскольда і Діра, то цілком ймовірно, що це — також оригінальний внесок автора Устюзького зводу. Думаємо, що у відношенні до розповіді про похід Олега цей момент виконує роль підпорядковану, хоча й подається першим. Смоленський триумф «руських рюриковичів» Олега та Ігоря відтіняє

³⁶ Зимін А. А. Указ. соч.— С. 142.

³⁷ Ключевский В. О. Курс русской истории.— М., 1908.— Ч. 2.— С. 153—154.

³⁸ Зимін А. А. Указ. соч.— С. 157.

³⁹ УЛЗ — С. 104. Сприймавши згадку про старійшин буквально, В. В. Мавродін та І. Я. Фроянов оголосили її першим достовірним свідченням про міських старійшин або «старцев градских» в літописанні (Мавродін В. В., Фроянов І. Я. «Старцы градские» на Руси X в. // Культура средневековой Руси.— Л., 1974.— С. 29—33). Водночас відомості ПВЛ про те, що Олег оволодів Смоленськом мирним шляхом («прия град», а не «взя»), поряд з попереднім зауваженням про Смоленськ як місто кривичів (тобто їхній плеємний центр), а також використання схожих подій сучасності давали автору УЛЗ змогу повною мірою «відтворити» сцену мирної здачі Смоленська Олегу «старейшинами» (термін також новий).

⁴⁰ УЛЗ.— С. 104.

⁴¹ Там же.— С. 21.

⁴² Там же.— С. 105.

⁴³ Там же.— С. 21.

та обачливість, з якою обходять місто інородці Аскольд і Дір. Співвідношення цих літописних подій нагадує реальності першої чверті XVI ст., коли відродження руської приналежності Смоленська у 1514 р. робить його неприступним для чужинців. 1115 р. князь Костянтин Острозький мав намір відвоювати Смоленськ за допомогою заколотників у самому місті. Коли князь на чолі шеститисячного литовського війська підійшов до міста і побачив, що його спільників повішено на стінах фортеці, він «побеже не путьма к Литве»⁴⁴. Очевидно, саме в цей час Смоленськ міг характеризуватися як «град велик и мног людьми»⁴⁵, до якого навіть страшно було підійти.

Може виникнути запитання, чи не перебільшуємо ми пристрасті устюзького літописця до справ московських і смоленських. Адже Устюг знаходиться на значній відстані від цих міст. Однак, як показала К. М. Сербіна, Успенська соборна церква Устюга, при якій працював літописець, була підпорядкованою безпосередньо великому князю⁴⁶. Як могутній економічний центр Устюг був зацікавлений в об'єднанні держави і встановленні єдиної центральної влади. Такий збіг інтересів з політикою великих князів московських сприяв союзу Москви й Устюга в житті практичному й ідеологічному. Останнє, відповідно, позначалося на політичній спрямованості устюзьких записів⁴⁷.

Не можемо не навести висновки М. М. Вороніна щодо згадок в УЛЗ про Смоленськ під час походів Аскольда і Діра та Олега з Ігорем⁴⁸. Точкою відрахунку в його побудовах була констатація факту відсутності Смоленська як такого у IX ст. (на теперішньому місці). При цьому вчений спирався на твердження Д. А. Авдусіна про те, що перші археологічні матеріали на території міста датуються не раніше як кінцем XI ст. Обидва фрагменти М. М. Воронін вважав тенденційною вигадкою й відносив їх до невідомого смоленського літопису, започаткованого, як він гадав, при Ростиславі Смоленському. На думку вченого, версія про Смоленськ як велике й багатолюдне місто не могла з'явитися раніше другої чверті XII ст., коли там велось велике будівництво й була заснована єпископія, при котрій, напевно, і почалося літописання. М. М. Воронін нагадував, що батьком Ростислава був Мстислав Великий, при якому складалася третя редакція ПВЛ. Дослідник вважав, що Ростислав міг користуватися новою редакцією, додаючи до неї свої просмоленські корективи.

Думка М. М. Вороніна залишається гіпотезою. Доказів того, що джерелом двох зазначених смоленських фрагментів був саме літопис Ростислава, не знайдено. Як відзначалося, ці відомості УЛЗ відповідають послідовній промосковській тенденції зводу.

Головне, в чому не можна погодитися з висновками М. М. Вороніна, це оцінка епізоду про похід до Смоленська Олега й Ігоря, який, на наш погляд, відіграє основну роль. Грунтуючись на тому, що Смоленська (на теперішньому місці) у IX ст. не було, вчений зазначав, що «описана «обрядність» не мала сценічної площадки — вона занесена в IX століття з XII»⁴⁹. Цим М. М. Воронін заперечив не тільки достовірність деяких деталей у зображенні походу 881 р. в УЛЗ, а й сам факт смоленського походу перших «рюриковичів». Проте, як у свій час показав О. О. Шахматов, згадка про похід Олега через Смоленськ містилася вже у Початковому зводі 90-х років XI ст. Отже, цей фрагмент з'явився в літопису не тільки до створення третьої редакції ПВЛ (1118 р.), а й першої, нестерової (1113 р.). Місцем же подій міг бути «гньоздовський» Смоленськ, що існував у IX ст. У складі УЛЗ зазначе-

⁴⁴ Там же.— С. 107.

⁴⁵ Там же.— С. 20.

⁴⁶ Сербіна К. Н. Устюжский летописный свод.— С. 253.

⁴⁷ Там же.— С. 254—255.

⁴⁸ Воронин Н. Н. Два смоленских фрагмента в Устюжском летописном своде // *Вопр. истории.*— 1975.— № 2.— С. 206—208.

⁴⁹ Там же.— С. 208.

ну розповідь суттєво змінено. У ній, зокрема, присутні такі терміни XVI ст., як «царь, государь» та інші риси, що свідчать про небайдуже ставлення літописця до зображуваних ним смоленських подій.

Ця увага автора УЛЗ до Смоленська, в свою чергу, наводить нас на думку про те, що саме він першим увів це місто у переказ про Аскольда і Діра.

Заперечення достовірності згадки в УЛЗ про Смоленськ під час походу Аскольда і Діра не означає, що вперше це місто могло увійти в орбіту інтересів Києва тільки у зв'язку із зайняттям столиці князем Олегом.

Цікаві подробиці правління Аскольда* збереглися в Никонівському літопису XVI ст. під 6373 (873)** р.: «Того же лета воеваша Асколд и Дир Полочан и много зла створиша»⁵⁰. Б. О. Рибаків довів, що це свідчення заслуговує на довіру і що воно разом з кількома іншими «ніконівськими» записами 867—889 рр. входило до найдавнішої пам'ятки київського літописання, умовно названої «літописом Аскольда»⁵¹. Наведені дані про полоцький похід вміщено в літопису одразу ж за повідомленням про призначення Рюриком у Полоцьк одного з його мужів⁵². Тому похід на Полочан вчені вважають відповіддю на захоплення Полоцька норманнами***, яке порушило зв'язок по магістралі, що з'єднувала Київ з Балтійським морем⁵³. Очевидно, йдучи з Києва на Полоцьк, Аскольд мав або відвідати Смоленськ, або неодмінно пройти поблизу нього.

Б. О. Рибаків взагалі ставить полоцький похід 873 р. поряд з військовою Аскольда проти кривичів, що згадується в літопису В. М. Татищева під 875 р.⁵⁴ Визначаючи мету останньої кампанії, вчений писав: «Війна із союзом Кривичів була зумовлена стратегічною важливістю Смоленська, що стояв на тому місці, де починалися волоки з Дніпра в Ловать. Це була війна за Дніпро, за те, щоби шлях «з Грек у Варяги» не став шляхом «з Варяг у Греки»⁵⁵. Гньоздово-Смоленськ, напевно, був важливою заставою, що замикала самий початок дніпровського шляху і разом з іншими (Полоцьк, Руса, Новгород) мала стояти на перешкоді проникненню варязьких нахідників на південь Русі»⁵⁶.

Висновок про те, що Київ не хотів поступитися Смоленськом норманнам, які прийшли з Рюриком, підказує: зв'язки між двома містами були більш давніми. Гадаємо, про це побічно свідчать матеріали Бертинської хроніки єпископа Пруденція під 839 р.⁵⁷ Згідно з цим дже-

* Вважається, що в подіях брав участь один Аскольд (Рибаків Б. А. Древняя Русь...— С. 165; Рибаків Б. А. Киевская Русь...— С. 308).

** Достовірність дати доведена Б. О. Рибаківим (Рибаків Б. А. Древняя Русь...— С. 165, 170).

⁵⁰ ПРСЛ.— СПб., 1862.— Т. 9.— С. 9.

⁵¹ Рибаків Б. А. Древняя Русь...— С. 159—173.

⁵² ПРСЛ.— Т. 9.— С. 9.

*** Для нападу, гадаємо, був обраний саме той час, коли Рюрик (Рерік Ютландський) знаходився на Заході, де улагоджував власницькі відносини з королями Франції та Германії. Див.: Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе.— Л., 1985.— С. 214.

⁵³ Рибаків Б. А. Древняя Русь...— С. 172; Рибаків Б. А. Киевская Русь...— С. 309; Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники древней Руси IX—XI веков.— Л., 1978.— С. 58. Позиція Л. В. Алексеева є суперечливою. Він визнавав, що Аскольд і Дір брали участь у полоцьких справах як князі Києва (Алексеев Л. В. Полоцкая земля.— М., 1966.— С. 237—238). У наступній своїй праці, контамінуючи «ніконівські» відомості з «устюзькими», вчений писав: «Аскольд і Дір, які плвли мимо (Смоленська.— Ю. П.), не наважувалися його взяти і вдовольнилися, напевно, захопленням Полоцька і маленького градка Києва» (Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIII вв.— С. 135, а також с. 111—112).

⁵⁴ Рибаків Б. А. Киевская Русь...— С. 309; Татищев В. Н. История Российская.— М.; Л., 1963.— Т. 2.— С. 33. Дату подано за Б. О. Рибаківим.

⁵⁵ Рибаків Б. А. Киевская Русь...— С. 309.

⁵⁶ Там же.— С. 309, 310.

⁵⁷ Памятники истории Киевского государства IX—XII вв.— Л., 1936.— С. 23—24; Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси, IX—первая половина X в.— М., 1980.— С. 36—46.

релом, послі хакана росів, відряджені до Візантії, поверталися до його столиці (Киева) не звичайним шляхом (з Чорного моря вгору по Дніпру), а кружним, із зупинкою у столиці Франкської держави Інгельгеймі. Далі вони, напевно, розраховували йти у Балтику, а звідти одним з можливих варіантів — або волховсько-дніпровським, або, найімовірніше, коротшим, — двінсько-дніпровським, збиралися спуститися до Києва. Очевидно, вже тоді мав діяти відповідний волок між Західною Двіною і Дніпром, що контролювався первинним — «гньоздовським» Смоленськом, появу поселення у якому відносять до початку IX ст.* Виходячи з цього, вважаємо, що десь у 800—830-х роках відбулося встановлення киево-смоленських зв'язків.

Таким чином, спираючись на висновок археологів про існування Смоленська (Гньоздова) з початку IX ст., за допомогою писемних джерел можна попередньо визначити три стадії у відносинах між Києвом і Смоленськом протягом названого століття. У 838 р. Смоленськ був уже центром, що обслуговував балто-дніпровський шлях. На початку 870-х років у зв'язку з активізацією норманнів у Східній Європі київський князь Аскольд** відстоює свої позиції в районі проживання кривичів і, напевно, намагається зберегти зверхність над Смоленськом. На початку 880-х років Смоленськ і Київ захопило русько-варязьке військо князя Олега. Міцний зв'язок між обома містами стає необхідною умовою об'єднання Верхньої та Південної Русі.

Одержано 9.03.89.

Статья является вступлением к изучению проблемы отношений между Киевом и Смоленском в домонгольское время. В ней критически анализируются первые совместные упоминания о Киеве и Смоленске в Устюжском летописном своде. Для воспроизведения картины начала киево-смоленских связей автором привлекаются и другие письменные источники.

* Дані археологічних досліджень Гньоздова про початок функціонування шляху «з Варяг у Греки» в 825—838 рр. та згадка у зв'язку з цим про послів хакана росів див.: Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Русь и варяги (руско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 224.

** Питання про походження Аскольда вважаємо відкритим. Гадаємо, що традиційна точка зору, згідно з якою Аскольд і Дір вважаються «князями Києва з потомства Кия», у своїй другій частині не відповідає вимогам сучасної науки. Адже саме ім'я «Аскольд, Осколд» (порівняйте — «Свенельд, Свенелд») суперечить твердженню про слов'янське походження його носія. Вищезгадані послі хакана росів (839 р.), як відомо, були свеями (шведами). Отже, не виключено, що наближені — іноземці насамперед могли з'явитися в оточенні прийшлого князя (?). Ми схилиємося до схеми, яку пропонує НПЛ молодшого ізводу: Аскольд (особа Діра — спірна) — голова якогось угруповання варягів, що прийшло до влади у Києві ще до появи Рюрика на півночі нашої країни. Гадаємо, що визнання князя та його оточення іноземцями ще не заперечує ні слов'янства самої Русі, ні її власних традицій державності. Найоптимальнішою, на даний час, точкою зору з розглядуваного питання можна вважати думку Г. С. Лебедева: «Зв'язок Аскольда і Діра з «переказом про закликання варягів», в літопису досить штучний, можливо, має певну історико-політичну підоснову, оскільки в оточенні «хакана» 838 р. знаходилися свеї» (Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 196).